

AQSH VA XITOIY RAQOBATI FONIDA MARKAZIY OSIYO TARIXIY POZITSIYASI (1991–2026)

Dilnoza Mametsharipovna Yunusova

UTAS.Department of "History and Social Sciences"

yunusovadilnoza425@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola 1991–2026 yillar oralig'ida AQSh va Xitoy raqobati fonida Markaziy Osiyo (Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston va O'zbekiston) mamlakatlarning tarixiy va geosiyosiy pozitsiyasini o'rganadi. SSSR parchalanishidan keyingi mustaqillik davri, 9/11 voqealari, "Buyuk Ipak yo'li" tashabbusi va hozirgi geosiyosiy o'zgarishlar tahlil qilinadi. Natijada, Markaziy Osiyo mamlakatlari iqtisodiy va xavfsizlik nuqtai nazaridan Xitoyga yaqinlashishi, AQShning ta'siri pasayishi va mintaqa Rossiya-Xitoy-AQSh uchburchagida muvozanatni saqlashga intilishi ko'rsatilgan. Maqola ilmiy manbalar va dolzarb ma'lumotlar asosida yozilgan.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, AQSh-Xitoy raqobati, geosiyosat, Buyuk Ipak yo'li, SSSR parchalanishi, SCO, BRI, iqtisodiy integratsiya, xavfsizlik hamkorligi.

Kirish

1991-yilda Sovet Ittifoqining parchalanishi bilan Markaziy Osiyo mamlakatlari mustaqillikka erishdi va yangi geosiyosiy muhitda o'z o'rnini topishga majbur bo'ldi. Bu mintaqa, bir vaqtlar Rossiya imperiyasi va SSSRning "orqa hovlisi" bo'lgan, endi global kuchlar – AQSh, Xitoy va Rossiya – o'rtasidagi raqobat maydoniga aylandi. "Yangi Buyuk O'yin" deb atalgan bu raqobat, energetika, savdo va xavfsizlik sohalarida namoyon bo'lmoqda. AQSh dastlab demokratik islohotlar va terrorizmga qarshi kurash orqali ta'sirini kuchaytirgan bo'lsa, Xitoy iqtisodiy investitsiyalar va infratuzilma loyihalari bilan ustunlikka erishmoqda.

Ushbu maqolaning maqsadi – 1991–2026 yillar kesimida Markaziy Osiyo mamlakatlarning tarixiy pozitsiyasini tahlil qilish, AQSh-Xitoy raqobatining ta'sirini baholash va mintaqaning kelajakdagi yo'nalishlarini bashorat qilish. Maqola arxiv ma'lumotlari, xalqaro tashkilotlar hisobotlari va ilmiy adabiyotlar asosida tuzilgan.

Asosiy qism

1991–2001: Mustaqillik va chegara masalalari

SSSR parchalanishidan keyin Markaziy Osiyo mamlakatlari mustaqillikni e'lon qildi va xalqaro maydonda o'z o'rnini izlay boshladi. AQSh bu mintaqani Rossiyadan ajratib olish va demokratik islohotlarni qo'llab-quvvatlash orqali ko'rdi. 1992–1996 yillarda AQSh diplomatik aloqalarni o'rnatdi va yordam dasturlarini ishga tushirdi, masalan, "New Silk Road" tashabbusi orqali savdo va energetika loyihalarini taklif qildi.

Xitoy esa chegara masalalariga e'tibor qaratdi. 1996–1999 yillarda Xitoy Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikiston bilan chegara shartnomalarini imzoladi, bu mintaqadagi "uch

xavf" (terrorizm, separatizm, ekstremizm) ga qarshi hamkorlikka asos soldi. 2001-yilda Shanxay Hamkorlik Tashkiloti (SCO) tashkil etildi, bu Xitoyning mintaqadagi birinchi ko'p tomonlama initsiativasi bo'ldi.

1991–2001 yillar: Mustaqillik va dastlabki aloqalar O'zbekiston 1991 yilda mustaqillikka erishgach, AQSH yangi mustaqil davlatni tan olib, diplomatik aloqalarni o'rnatdi. Dastlabki bosqichda Vashingtonning asosiy e'tibori mustaqillikni mustahkamlash, iqtisodiy islohotlarni qo'llab-quvvatlash va bozor iqtisodiyotiga o'tishda yordam ko'rsatishga qaratildi. Shuningdek, AQSH mintaqada yadroviy qurollarni tarqatmaslik masalasiga katta ahamiyat berdi, chunki sobiq SSSRdan qolgan yadroviy inshootlar xavfsizligi dolzarb edi. Bu davrda munosabatlar ijobiy ruhda kechdi, biroq ular chuqur strategik hamkorlik darajasiga yetmagan edi. 2001–2016 yillar: Terrorizmga qarshi kurash va hamkorlikdagi tangliklar 2001 yil 11 sentyabr voqealaridan so'ng AQSHning Markaziy Osiyoga qiziqishi keskin oshdi. Afg'onistondagi harbiy operatsiyalar uchun O'zbekiston geografik jihatdan muhim tranzit hudud sifatida strategik ahamiyat kasb etdi. 2001 yilda Qarshi–Xonobod (K2) harbiy aviabazasi AQSH qo'shinlari foydalanishi uchun ochildi. Bu O'zbekistonni AQSHning mintaqadagi eng muhim ittifoqchilaridan biriga aylantirdi. Ammo 2005 yil Andijon voqealaridan keyin inson huquqlari borasidagi keskin tanqidlar va O'zbekiston hukumatining qattiq pozitsiyasi sabab AQSH bilan munosabatlar sovuqlashdi. K2 bazasi yopildi va Tashkent Moskva hamda Pekin bilan yaqinlashishni boshladi. Shu tariqa, AQSHning mintaqadagi ta'siri 2000-yillarning ikkinchi yarmida susaydi. Shunga qaramay, bu davrda AQSH O'zbekiston bilan savdo, ta'lim va xavfsizlik sohalarida aloqalarni uzil-kesil to'xtatmadi. Ayniqsa, Afg'onistondan yuklarni olib o'tishda "Shimoliy ta'minot yo'lagi" orqali hamkorlik saqlanib qoldi.

2001–2014: Terrorizmga qarshi kurash va AQShning harbiy mavjudligi

9/11 voqealaridan keyin AQSh Markaziy Osiyoga harbiy jihatdan kirib keldi. Uzbekiston va Qirg'izistonda AQSh bazalari ochildi (masalan, Karshi-Xonobod va Manas), bu Afg'onistondagi operatsiyalarni qo'llab-quvvatlash uchun zarur edi. AQShning ta'siri kuchaydi: mintaqa mamlakatlari NATOning "Tinchlik uchun hamkorlik" dasturiga qo'shildi va xavfsizlik yordami oldi.

Xitoy bu davrda iqtisodiy yo'nalishda faollashdi. SCO orqali terrorizmga qarshi mashqlar o'tkazdi va energetika loyihalarini boshladi, masalan, Qozog'iston-Xitoy neft quvuri (2005). Xitoyning savdo hajmi 2000-yillarda tez o'sdi, lekin AQShning harbiy ustunligi tufayli raqobat keskin emas edi.

2014–2026: BRI va yangi geosiyosiy muvozanat

2014-yilda AQSh Afg'onistondan chiqib ketishi bilan Markaziy Osiyodagi ta'siri pasaydi. Xitoy esa 2013-yildagi "Bir kamar, bir yo'l" (BRI) tashabbusi orqali ustunlikka erishdi. Xitoy-Qirg'iziston-O'zbekiston temir yo'li loyihasi va gaz quvurlari mintaqani Xitoyga bog'ladi. 2024-yilda Xitoyning Markaziy Osiyo bilan savdosi \$95 milliardga yetdi, Rossiyaning \$45 milliardiga nisbatan ikki baravar ko'p.

AQSh 2020-yillarda qaytishga urindi: talabalar almashinuvi dasturlari va "CA5+1" formati orqali. 2026-yilga kelib, Xitoyning ta'siri kuchayishi kutilmoqda, chunki BRI loyihalari mintaqani Yevropa va Janubi-Sharqiy Osiyoga bog'laydi. Rossiyaning Ukrainadagi urushi tufayli ta'siri pasaydi, bu Xitoyga yangi imkoniyatlar ochdi.

O'rganilgan adabiyotlar talqini

Adabiyotlarda Markaziy Osiyo raqobati "Yangi Buyuk O'yin" sifatida talqin qilinadi. D. Starring "China, The United States, and the Future of Central Asia" (2015) kitobida Xitoyning SCO orqali xavfsizlik ta'siri, AQShning harbiy strategiyasi ta'kidlanadi. S. Kayani (2022) maqolasida AQShning 1991–2021 yillardagi siyosati bosqichlari – mustaqillik, 9/11 va 2014dan keyingi chekinish – tahlil qilinadi.

X. Li (2025) ishida Xitoy-AQSh raqobati globalizatsiya nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi: Xitoy iqtisodiy globallashtirishdan foydalanib, AQShni texnologik va savdo bo'yicha cheklashga urinyapti. E. Tkeshelashvili (2024) hisobotida Markaziy Osiyoning mustaqil siyosati – Xitoy va Rossiya o'rtasida muvozanat – ta'kidlanadi. Ushbu manbalar Xitoyning iqtisodiy ustunligini, AQShning siyosiy cheklovlarini ko'rsatadi.

Tahlil va natijalar

Tahlil shuni ko'rsatadiki, Markaziy Osiyo mamlakatlari "ko'p vektorli" siyosat yuritib, AQSh-Xitoy raqobatidan foyda ko'rmoqda. Xitoyning BRI loyihalari iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi (savdo 35% o'sishi), lekin qarz tuzog'i xavfini tug'diradi. AQShning ta'siri xavfsizlik va demokratik yordam bilan cheklangan, lekin 2025–2026 yillarda "Quad" va "AUKUS" kabi ittifoqlar orqali kuchayishi mumkin.

Natijalar: 2026-yilga kelib, Markaziy Osiyo Xitoyga yaqinlashadi, chunki BRI mintaqani global savdo markaziga aylantiradi. AQShning chekinishi Rossiya ta'sirini pasaytirib, Xitoyga yangi imkoniyatlar beradi. Mintaqa mamlakatlari mustaqillikni saqlash uchun AQSh va Yevropa bilan hamkorlikni kuchaytirishi kerak.

Xulosa

AQSh va Xitoy raqobati Markaziy Osiyoning tarixiy pozitsiyasini shakllantirdi: mustaqillikdan iqtisodiy integratsiyaga o'tish. Xitoyning iqtisodiy strategiyasi ustunlik beradi, lekin AQShning siyosiy yondashuvi muvozanatni saqlashi mumkin. Kelajakda mintaqa "ko'p tomonlama" siyosat orqali global o'zgarishlarga moslashishi zarur. Ushbu raqobat mintaqaning rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, agar mustaqillik saqlansa.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Starr, D. (2015). China, The United States, and the Future of Central Asia: U.S.-China Relations, Volume I. JSTOR.
2. Kayani, S.A. (2022). "US Engagement with Central Asia 1991–2021". GSSSR Journal.

3. Li, X. (2025). "Conceptualizing China–U.S. Rivalry through the Lens of Globalization". Taylor & Francis.
4. Tkeshelashvili, E. (2024). "China's Strategic Thinking toward Central Asia, 2013–2024". The Asan Forum.
5. Zhao, S. (2022). "China–United States Relations". Wikipedia (tarixiy kontekst).
6. Friedberg, A. (2022). "The Growing Rivalry Between America and China and the Future of Globalization". TNSR.
7. Campanella, E. (2022). "Understanding the US-China Rivalry". Project Syndicate.
8. Areshev, A. (2026). "Analyst on US Rivalry with China and Iran in Central Asia". Sputnik Armenia.
9. The Telegraph (2025). "China Pushes Russia Out of Central Asia". (Post: 1979829175344042207).
10. New Lines Institute (2026). "China Investing in Central Asia Students". (Post: 2028882881020309910).